

ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Η παλιά Έδεσσα του Εβλιγιά Τσελεμπί είναι ήδη γνωστή. Τότε, στον 17ο αιώνα, η μικρή πόλη αποτελούσε καζά (υποδιοίκηση), που υπαγόταν στο σαντζάκι (διοίκηση) της Θεσσαλονίκης και είχε διάφορες Υπηρεσίες. Οι συνοικίες ήταν δώδεκα, από τις οποίες οι εννέα μουσουλμανικές και οι τρεις μόνον χριστιανικές¹.

Γνωστές είναι οι πληροφορίες για την Έδεσσα και την εποχή του Αλή πασά ή την Έδεσσα των περιηγητών του 19ου αιώνα ή την Έδεσσα που, μικρή πόλη από τα τέλη του 18ου αιώνα, αριθμούσε πεντακόσια ελληνικά σπίτια και χίλια πεντακόσια τουρκικά². Πολλά από τα τελευταία αγοράστηκαν από τους Έλληνες την εποχή όπου υψώνονταν ακόμη πέντε ή έξι μιναρέδες στις τουρκικές συνοικίες της³. Είναι επίσης γνωστό ότι η Έδεσσα περιέμενε υπομονετικά πέντε αιώνες την απελευθέρωσή της που πραγματοποιήθηκε το 1912 από τον ελληνικό στρατό στη γοργή προέλασή του μετά τη μάχη του Σαρανταπόρου⁴.

1. α. Α. Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία της Μακεδονίας, (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 241,

β. Κ. Σιβένας: *Η Έδεσσα επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 16,

γ. Ekkrem Hakki Ayverdi, *Avrupa' da osmanli mimari eserleri*, Κωνσταντινούπολη 1982, τόμ 4, σ. 29 και

δ. Ρ. Παλαντά, *Έδεσσα, Η πόλη των νερών*, Αθήνα 1992, σ. 59, όπου αναφέρεται ότι: "Οι μουσουλμανικές συνοικίες καταλάμβαναν όλο το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, που ξεκινούσε από το χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο "Έενία", έπιανε την οδό Μοναστηρίου και έφτανε στην περιοχή κάτω από τους στρατώνες". Σ' αυτή την περιοχή υπήρχαν τα μουσουλμανικά σχολεία και τεμένη που περιγράφονται στην παρούσα εργασία. Την ίδια εποχή "το χριστιανικό τμήμα με τις τρεις συνοικίες άρχιζε από το σημερινό πάρκο των καταρρακτών, όπου βρισκόταν και το χριστιανικό νεκροταφείο, [...] προχωρούσε κατά μήκος του Βράχου προς νότο και έφτανε στην περιοχή που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο "Έενία". Από εκεί ακολουθούσε την κοίτη του ποταμού, στρίβοντας δεξιά στην οδό Θεσσαλονίκης, βόρεια και παράλληλα προς την ανατολική όχθη, και κατέληγε στην αγορά. Έπειτα, προχωρώντας δυτικά, έστριβε στην οδό Αρχιερέως Παντελεήμονος, προχωρούσε μέχρι την εκκλησία της Αγίας Σκέπης και από εκεί συνέχιζε με όρια το χώρο του γυμναστηρίου και έφτανε μέχρι την περιοχή που ήταν τα σφαγεία της πόλης". (βλ. Κ. Σιβένα, *ό.π.*, σ. 14 και Ρ. Παλαντά, *ό.π.*, σ. 62).

2. α. E. M. Cousinéry, *Yoyage dans la Macédoine*, Paris, Imprimerie Royale, 1831, σ. 75

β. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, ανατύπωση Amsterdam 1967, τ. 3, σ. 272 και

γ. Ami Boué, *Recueil d' Itinéraires dans la Turquie d' Europe*, Vienne, Librairie de l' Académie impériale des sciences, 1854, τ. 1, σ. 281-283.

3. α. Α. Ε. Βακαλοπούλου, *ό.π.*, σ. 466.

β. W. M. Leake, *ό.π.*, τ. 3, σ. 273-274 και

γ. Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris, Renouard, 1800, τ. 1, σ. 128.

4. E. I. Στουγιαννάκη, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 261.

Το αμέσως μετά την απελευθέρωση διάστημα απεικονίζει για την Έδεσσα κάτι από την πραγματικότητα της τελευταίας περιόδου της τουρκοκρατίας. Πάνω σ' αυτή τη χρονική περίοδο θα ανακοινώσουμε κάποια άγνωστα στοιχεία για την ιστορία της πόλης, καθώς θα αναφερθούμε στην οικονομική βοήθεια, που χορηγήθηκε από τις ελληνικές αρχές του νομού Πέλλας στη μουφτεία, την μουσουλμανική αρχή της Έδεσσας, για επισκευή και συντήρηση οικημάτων της στα 1919-1920.

Όπως είναι γνωστό, από την απελευθέρωση της Έδεσσας (1912) ως την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923) το μουσουλμανικό στοιχείο συνυπήρχε με το χριστιανικό και ανέπτυξε δραστηριότητα πολιτικοθρησκευτική, πράγμα που φαίνεται από τα θρησκευτικά και σχολικά κτίρια. Μερικά από αυτά αριθμούνται σε έγγραφο της μουφτείας Έδεσσας, το οποίο βρέθηκε στο ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών⁵.

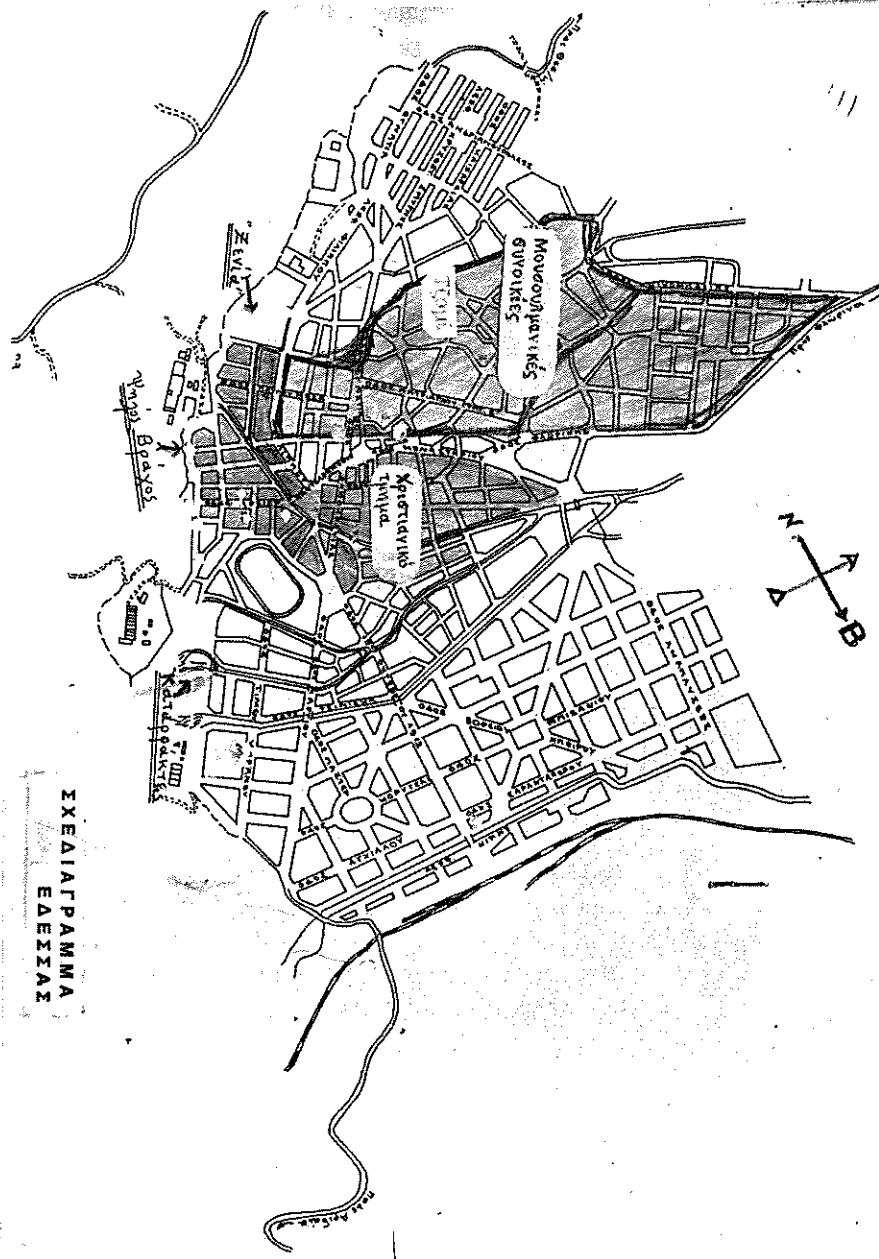
Η απελευθέρωση βέβαια της Έδεσσας μετέτρεψε τους όρους ζωής. Οι δυνατότες διαρκείας, όπως ήταν οι Τούρκοι της πόλης, διοικήθηκαν μετά το 1912 από τους πρώην δυναστευόμενους Έλληνες. Περιπτώσεις μεροληπτικής διοίκησης δεν υπήρξαν. Στην Έδεσσα, μετά το 1912, οι Τούρκοι ζούσαν αρμονικά με τους Έλληνες, απολάμβαναν ίσα δικαιώματα, είχαν δικό τους μουφτή (θρησκευτικό αρχηγό), που ονομαζόταν Χουσεΐν Ζουχδής. Αυτός πέθανε στην Έδεσσα στις 2 Δεκεμβρίου 1921. Την κηδεία του παρακολούθησαν όλες ανεξαιρέτως οι Αρχές της Έδεσσας⁶. Υπήρξαν πάντως και έριδες σε προσωπικό επίπεδο, που δικαιολογούνται ως ξέσπασμα πρώην σκλάβων προς καταπιεστικούς αφέντες.

Μετά το 1912, οι μουσουλμάνοι της Έδεσσας συνέχισαν να εκτελούν κανονικά τα θρησκευτικά καθήκοντά τους σε τεμένη που τους ανήκαν και επί τουρκοκρατίας. Έτσι, για τις θρησκευτικές τους τελετές θα δούμε ότι στο διάστημα 1912-1923 οι μουσουλμάνοι διέθεταν τζαμιά, μεστζίτια (=ευκτήριους οίκους) και μενδρεσέδες (=ιεροδιδασκαλικές σχολές), ενώ για τις εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες υπήρχαν τουρκικές σχολές (αρρνεαγωγείο και παρθεναγωγείο), ικανές να ανταποκριθούν στις θρησκευτικές και μορφωτικές ανάγκες. Όλα αυτά βέβαια δείχνουν και το υψηλό πνευματικό επίπεδο, στο οποίο βρισκόταν η Έδεσσα.

Για τα μουσουλμανικά τεμένη και σχολεία της μουσουλμανικής κοινότητας Έδεσσας, που είχαν ανάγκη επισκευής, βρέθηκε ένα σχετικό έγγραφο (1919). Η κατάσταση που τα περιέχει αναφέρει πρώτα το τέμενος Χουνκιάρ και κατόπιν

5. Η κατάσταση του μουφτή Έδεσσας είναι συνημμένη στο έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης, αριθ. πρωτ. 4326/Θεσσαλονίκη, 19 Μαρτίου 1920.

6. Γ. Μίντσι, 80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα, Έδεσσα, Εταιρεία Μελέτης Ιστορίας της Έδεσσας, 1992, σ. 30.

Σχεδιάγραμμα Έδεσσας.

το τέμενος Κουραχανέ. Στη συνέχεια απαριθμούνται πέντε μεστζίτια:

- α) Χατζή Μουρτεζά εφέντη
- β) Μουσά Βέη
- γ) Ετζή Ογλού
- δ) Δερνέκ
- ε) Ζαβούλ Βέη.

Στην ίδια κατάσταση απαριθμείται ένας μενδρεσές που ονομάζεται, όπως και το μεστζίτι, Χατζή Μουρτεζά εφέντη, μια τουρκική σχολή που ήταν το αρρεναγωγείο και, τέλος, το παρθεναγωγείο.

Η κατάσταση αυτή, όπως παρουσιάζεται από τον τελευταίο μουσουλμάνο ιερατικό προϊστάμενο Έδεσσας, τον τελευταίο μουφτή δηλαδή, αποτελεί πηγή πολλών και πολύτιμων πληροφοριών για την ιστορία του τόπου αυτού, επειδή διασώζει μια ξεχασμένη όψη της πόλης.

Ο μουφτής Έδεσσας γράφει για το τέμενος Χουνκιάρ ότι κατά την κατάληψη της πόλης το 1912 ο στρατός λεηλάτησε τα έπιπλα του τεμένους και επέφερε φθορές στο κτίριο, που μεταβλήθηκε σε εκκλησία. Μετά όμως από ενέργειες της μουσουλμανικής κοινότητας, επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, το τέμενος επιστράφηκε στους μουσουλμάνους κατοίκους της Έδεσσας, οι οποίοι χρειάστηκαν 25.000 δραχμές της εποχής για επισκευές και επίπλωση του κτιρίου. Κάποια στιγμή οχλοκρατικά στοιχεία της Έδεσσας επέφεραν καταστροφές στο τέμενος. Η κυβέρνηση Γούναρη διέταξε κατόπιν την οριστική παράδοση του τεμένους στη μουσουλμανική κοινότητα, η οποία δε δέχθηκε να το παραλάβει στην κακή κατάσταση που βρισκόταν αυτό. Κατά το μουφτή πάντοτε, το Χουνκιάρ χρησιμοποιήθηκε κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ως λέσχη των Γάλλων αξιωματικών και ως αποθήκη σιτηρών, ακόμη και ως κατάλυμα προσφύγων από τη Ρωσία.

Για την ιστορία του τεμένους Κουραχανέ μαθαίνουμε ότι αυτό επιτάχθηκε από τον ελληνικό στρατό και χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη αλεύρων. Έμεινε κενό για ένα διάστημα μέχρι που εγκαταστάθηκαν σ' αυτό Σέρβοι πρόσφυγες. Έπειτα το χρησιμοποίησε ο γαλλικός στρατός και κατόπιν χρησίμευσε ως αποθήκη επισιτισμού μέχρι το Μάιο του 1919. Ο μουφτής προσδιόριζε στο έγγραφό του το ύψος της δαπάνης επισκευής του τεμένους αυτού σε δύο χιλιάδες δραχμές περίπου.

Για το μεστζίτι Χατζή Μουρτεζά εφέντη αναφέρεται ότι κατά την επιστροφή που κήρυξε, το 1916, η προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση της Τριανδρίας (= Βενιζέλου, Κουντουριώτη, Δαγκλή), επιτάχθηκε από τον ελληνικό στρατό και, αφού χρησίμευσε ως μαγειρείο, ερημώθηκε. Η δαπάνη επισκευής του υπολογιζόταν σε 3.000 δραχμές.

Το δεύτερο μεστζίτι, αυτό του Μουσά Βέη, καταστράφηκε εντελώς κατά τη

διάρκεια της κατοχής του από τον ελληνικό στρατό και αφαιρέθηκε η ξυλεία του για να χρησιμοποιηθεί αλλού. Φυσικά οι δαπάνες επισκευής του ήταν αυξημένες και ανέρχονταν σε έξι χιλιάδες δραχμές περίπου.

Το τρίτο μεστζίτι, του Ετζή Ογλού, είχε καταληφθεί από τον σερβικό στρατό και από τους Σέρβους πρόσφυγες. Αυτό παραδόθηκε στους μουσουλμάνους καταστραμμένο και για τις επισκευές του απαιτούνταν χίλιες δραχμές.

Ο τέταρτος ευκτήριος οίκος ήταν το Δερνέκ. Αυτό καταλήφθηκε αρχικά από τον ελληνικό στρατό και στη συνέχεια οι Γάλλοι το χρησιμοποίησαν ως ταχυδρομείο. Για τις επισκευές του χρειαζόντουσαν πεντακόσιες δραχμές.

Το πέμπτο μεστζίτι, του Ζαβούλ Βέη, καταλήφθηκε από τον ελληνικό και γαλλικό στρατό· παραδόθηκε στους μουσουλμάνους στο τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Αυτό χρειαζόταν επισκευές δαπάνης πεντακοσίων δραχμών.

Για τον μενδρεσέ Χατζή Μουρτεζά εφέντη, που βρισκόταν δίπλα στον ομώνυμο ευκτήριο οίκο, ο μουφτής Έδεσσας αναφέρει ότι χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία στρατιωτών και υπέστη αρκετές ζημιές, που ανέρχονταν σε δύο χιλιάδες δραχμές.

Η μουσουλμανική σχολή ή αρρεναγωγείο αρχικά επιτάχθηκε από τον ελληνικό στρατό, κατόπιν εγκαταστάθηκαν σ' αυτό το οίκημα Σέρβοι πρόσφυγες, αργότερα έγινε αμερικάνικο νοσοκομείο και αποθήκη του Ερυθρού Σταυρού των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Για τις επισκευές του ο μουφτής υπολόγιζε ότι χρειαζόνταν τρεις χιλιάδες δραχμές.

Τέλος, το μουσουλμανικό παρθεναγωγείο επιτάχθηκε από τις ελληνικές αρχές για να εγκατασταθούν εκεί Σέρβοι πρόσφυγες και παραδόθηκε τελικά με ζημιές, που χρειαζόνταν πεντακόσιες δραχμές για να επισκευασθούν.

Το έγγραφο του μουφτή φωτίζει την τύχη των μουσουλμανικών οικημάτων και κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Τα κτίρια αυτά επιτάχθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν από τους στρατούς, υπέστησαν ζημιές. Εφαρμόστηκε αναγκαστικά το γνωστό "à la guette comme à la guette" που βέβαια είναι σκληρή γαλλική παροιμία. Με βάση επίσημα και αδιαφιλονίκητα έγγραφα της εποχής θα φανεί η στάση που τήρησε το επίσημο ελληνικό κράτος απέναντι στο συγκεκριμένο ζήτημα των μουσουλμανικών εγκαταστάσεων. Τελικά συμπεριφέρθηκε γενναιόδωρα και ευγενικά στο μουσουλμανικό στοιχείο, το οποίο μπόρεσε έτσι, με χρήμα του ελληνικού δημοσίου, να επισκευάσει τα οικημάτα του. Το ίδιο το έγγραφο του μουφτή στηρίζει την άποψη αυτή και δείχνει την ικανοποίηση των μουσουλμάνων της Έδεσσας το έτος 1920. Αυτό το ίδιο έγγραφο μιλά για τον Βενιζέλο και τον Γούναρη, που ως πρωθυπουργοί διέταξαν την επιστροφή των μουσουλμανικών οικημάτων. Όλα τα έγγραφα των επίσημων ελληνικών αρχών συνηγορούν για έγκριση σεβαστού χρηματικού ποσού στο μουφτή Έδεσσας. Είναι ακόμη μία νέα αδιαμφισβήτητη απόδειξη καλής

αντιμετώπισης αλλοθρήσκων από τις ελληνικές αρχές. Έτσι, άλλο έγγραφο του προέδρου της μουσουλμανικής κοινότητας παρουσιάζει καταστάσεις εξόδων με σκοπό να επισκευασθεί και το τέμενος Γαζή στην Έδεσσα. Σ' αυτό επισυνάπτονται δικαιολογητικά με αποδείξεις και γίνεται υπόμνηση ότι για την τέλεια αποπεράτωση της επισκευής του τέμενους χρειάζονταν ακόμη 5.000 δραχμές περίπου⁷. Ο γενικός διοικητής Θεσσαλονίκης (ονόματι Αδοσίδης) με τηλεγράφημά του στο Υπουργείο Εξωτερικών ανέφερε ότι για την αποπεράτωση της επισκευής των σχολείων και τζαμιών της μουσουλμανικής κοινότητας Έδεσσας χρειαζόταν τελικά και συνολικά το ποσό των 25.000 δραχμών, που ήταν ανάγκη να αποσταλούν αμέσως για να ικανοποιηθεί έτσι το αίτημα του μουφτή Έδεσσας. Σχετικά με το αιτούμενο ποσό, για λόγους καθαρά και μόνον ιστορικούς, θα αναφέρουμε ότι η γενική διοίκηση Θεσσαλονίκης παρακαλούσε την προϊστάμενη της αρχή να εκδόσει ένταλμα επ' ονόματι του νομάρχη Πέλλας, που τότε ήταν ο γνωστός δημοσιογράφος Σταμ. Σταμ., δηλαδή ο Σταμάτιος Σταματίου⁸.

Με τη σύντομη αυτή έκθεση των ντοκουμέντων παρουσιάστηκε το πρώτο σκέλος της ανακοίνωσης. Για να συμπληρωθεί και το δεύτερο, που είναι η ταύτιση των περιγραφόμενων μουσουλμανικών οικημάτων της Έδεσσας, απευθυνθήκαμε σε λόγιους αλλά και σε ηλικιωμένους Έδεσσαίους, καθώς και στη διεθνή βιβλιογραφία. Δημιουργήθηκε σύγχυση. Άλλα ονόματα υπάρχουν στον Εβλιγιά⁹, άλλα στο έγγραφο του μουφτή¹⁰, άλλα στον Ayverdi¹¹, άλλα στον

7. Αντίγραφο εγγράφου μουφτή Έδεσσας, αριθ. πρωτ. 186, χωρίς χρονολογική ένδειξη αλλά συνημμένο στο τηλεγραφικό έγγραφο αριθ. πρωτ. 7657/16 Μαρτίου 1920, όπου αναφέρεται ότι "δι' αποπεράτωσης επισκευής σχολείων και τζαμιών μουσουλμανικής κοινότητας Έδεσσας απαιτούνται συμφώνως αναφοράς (sic) μουφτή δραχμαί 25.000. Ανάγκη με πρώτην ευκαιρίαν αποσταλώσι. Ταχυδρομικώς αποστέλλω αντίγραφο αναφορών και καταλόγων εν λόγω μουφτή". Το έγγραφο υπογράφει ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Αδοσίδης στις 7 Μαρτίου 1920.

8. Έγγραφο Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης, αριθ. πρωτ. 4326/19 Μαρτίου 1920.

9. Κατά τον Εβλιγιά υπήρχαν εννέα τζαμιά: α) Hüpkâr, που αναφέρεται και ως "τζαμί του Σουλτάνου", β) το Kadî Hüsgen Efendi, γ) το Nuredîdîn Efendi δ) το Yeni (το Νέο τζαμί), ε) το Χασάν Αγά, στ) το Ζαφέρ Αγά, ζ) το Öte Yaka (της Πέρα Αρχής), η) Το Γενέ ή Μπινέ τζαμί και θ) το τζαμί της συνοικίας του Τεκέ. Πάντα κατά τον Εβλιγιά, υπήρχαν επίσης και έντεκα μικρότερης σημασίας συνοικιακά τέμενη. Σχετικά με τα παραπάνω βλ. Βασ. Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973, σ.235-236 και 239-240.

10. Ο μουφτής, όπως προαναφέραμε, χρησιμοποιεί τα ονόματα Χουνκιάρ και Κουραχανέ για τα δύο μεγάλα τέμενη, ενώ για τους μικρούς εκτήριους οίκους τα ονόματα: Χατζή Μουρτεζά εφέντι, Μουσά Βέη, Ετζή Ογλού, Δερνέκ και Ζαβούλ Βέη. Τα ονόματα αυτά των μουσουλμανικών τέμενων φαίνεται ότι καθιέρωσαν και την ονομασία των συνοικιών της Έδεσσας επί τουρκοκρατίας. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Βασ. Δημητριάδη, ό.π., σ. 235-236.

11. Ο Ekkrem Hakî Ayverdi στο έργο του: Avrupa'da osmanlı mimâri eserleri (Bulga-

Eyice¹² και πολύ λίγα θυμούνται οι Έδεσσαίοι. Επιτόπια σύντομη έρευνά μας ταυτίζει, χωρίς αμφιβολία, το τέμενος Χουνκιάρ με το οίκημα, όπου στεγάζεται ο φιλοπρόεδρος σύλλογος, "Ο Μέγας Αλέξανδρος". Ο κ. Βασ. Δημητριάδης, ως ειδικός μελετητής και τουρκολόγος, σημειώνει με βεβαιότητα ότι το τζαμί Χουνκιάρ έχει σήμερα μετατραπεί σε κινηματογράφο¹³ και παραπέμπει και αυτός στον Στουγιαννάκη, που γράφει ότι "το παρά την νυν Νομαρχίαν τζαμί (Ινκιάρ τζαμισί)... μετά την πολιτικήν χειραφέτησιν μετεποιήθη κακώς εις θέατρον, ενώ ηδύνατο να χρησιμοποιηθή σκοπιμώτερον ως μουσείον, ή άσυλόν τι φιλανθρωπικόν, αν μη Σχολείον. Νυν στεγάζεται ο σύλλογος Μέγας Αλέξανδρος"¹⁴.

Το Κουραχανέ κατ' άλλους είναι το Γενή τζαμί, κατ' άλλους το Πρωτοδι-

ristan, Yunanistan, Arnavudluk), Κωνσταντινούπολη 1982, τ. 4, σ. 290-291, αναφέρεται σε πολλά τέμενη της Έδεσσας, των οποίων όμως και πάλι η ονομασία δε συμπίπτει με αυτήν που χρησιμοποιείται από τον μουφτή της Έδεσσας στα 1920. Το έργο αυτό του Ayverdi είναι σε ορισμένα σημεία ανακριβές και σε άλλα εμπαθές. Μία μόνο γραμμή από το κείμενό του αρκεί για να αντιληφθούμε την αξιοπιστία του, αλλά και να στηρίξουμε τα όσα προαναφέρουμε για τον συγγραφέα αυτόν. Γράφει λοιπόν ο Ayverdi: "Η πόλη Vodine-Edesa βρίσκεται 35 χιλιόμετρα βορείως της Θεσσαλονίκης... Οι Έλληνες δεν μπόρεσαν να χωνέψουν το σλαβικό όνομά της που σήμαινε νερό και την ονόμασαν Έδεσσα". (Ayverdi, ό.π., σ. 290). Φαίνεται ότι ο Ayverdi μάλλον δεν έχει και πολύ καλές σχέσεις με την Ιστορία και τη Γεωγραφία της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης.

12. Ο Semavi Eyice στην εργασία του "Yunanistan'da türk mimâri eserleri" (= τουρκικά αρχιτεκτονικά μνημεία στην Ελλάδα), "Türkîyat Mecmuası", 12 (1955) 210-211 είναι πιο συνοπτικός από τους προαναφερθέντες Τούρκους συγγραφείς όσον αφορά τον αριθμό και την περιγραφή των μουσουλμανικών τέμενων της Έδεσσας. Ωστόσο και αυτών των τέμενων η ονομασία διαφέρει από αυτήν που χρησιμοποίησε ο μουφτής της Έδεσσας το 1920.

13. Βασ. Δημητριάδη, ό.π., σ. 236. Στη σελίδα όμως 239, αυτού του ίδιου έργου, ο Δημητριάδης αναφέρει πληροφορικά: "το τζαμί του σουλτάνου ... Χαν: Για το τζαμί αυτό, που ήταν γνωστό ως τζαμί του Χουνκιάρ ... κατά την πρόσφατη ανοικοδόμηση, που άφησε ανέπαφο μόνον ένα τοίχο του τζαμιού, βρέθηκαν χριστιανικοί τάφοι ... αυτό στηρίζει την γνώμη ότι το τζαμί ήταν παλαιότερα εκκλησία. Τα τζαμιά που ίδρυε ένας σουλτάνος έπρεπε ή να είναι προηγούμενως εκκλησίες ή να χτιστούν από εχθρικά λάφυρα" για να κερδίσει αυτός τον παράδεισο.

Για το κτίσιμο των τζαμιών πάνω σε εκκλησίες, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως οι μουσουλμάνοι δρουν με αυτό τον τρόπο, επειδή πιστεύουν ότι "για κείνον που κτίζει τέμενος, κτίζει ο Θεός στον παράδεισο" ή τη φράση του Κορανίου που αναφέρει πως "οι ειδωλολάτρες (=χριστιανοί) δεν είναι σε θέση να κατέχουν τα τέμενη του Θεού, εφόσον αυτοί καταθέτουν μαρτυρία εναντίον των εαυτών τους με την απιστία. Τα έργα τους είναι μάταια και πρέπει να εγκαταλειφθούν στη φωτιά" (Κοράνιο, IX, 17). Για τα παραπάνω εξειδικευμένα θέματα βλ. Παύλου Χιδිරόγλου, "Εξισλαμισμοί στην Κρήτη", Πρακτικά Δ' Κορηολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 1981, τ. 3, σ. 341. Από αυτή τη δογματική προτροπή προέρχεται φυσικά και ο φανατισμός των μουσουλμάνων προς κάθε τι το χριστιανικό.

14. Ευστ. Ι. Στουγιαννάκη, ό.π., σ. 68.

κείο στην πλατεία Ρεβυθιάδη και κατ' άλλους στου Ρεβυθιάδη ήταν το Γαζή τζαμί¹⁵.

Έχουμε λοιπόν δυσκολίες στον εντοπισμό των μουσουλμανικών ιδρυμάτων, επειδή είναι λιγοστές οι πληροφορίες των πηγών, αλλά και της προφορικής ιστορίας σήμερα. Μόνο μελλοντικά τα τουρκικά κτηματολογικά βιβλία, που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, είναι δυνατόν να συμβάλουν στην τοπογραφία της Έδεσσας και στον ακριβέστερο εντοπισμό των μουσουλμανικών ιδρυμάτων, εργασία που μόνον ειδικός τουρκολόγος μπορεί να την πραγματοποιήσει.

Το Χατζή Μουρτεζά εφέντη βρισκόταν στην οικοδομή Παπά, όπου το ψαράδικο Τεντζέρη, ή στο ξενοδοχείο Έλενα; Σ' αυτή την περίπτωση θα βρισκόταν κοντά στην πλατεία Τημενιδών, επομένως στα σύνορα τουρκικής και ελληνικής συνοικίας¹⁶.

15. Πληροφορία που μου δόθηκε στην Έδεσσα με κάθε επιφύλαξη.

Είναι σκόπιμο ωστόσο να γραφούν, εκτός από τα ελάχιστα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν επιτοπίως, και λίγες συμπληρωματικές λεπτομέρειες σύμφωνα με δημοσιευμένες πηγές. Ανατρέχουμε στον αρχαιολόγο Ιωάννη Χαρίτο που έγραψε, το 1974, για τα αρχαιολογικά, ιστορικά και λαογραφικά της πόλης, στο Α' τεύχος της "Έδεσσας", σ. 12-15, ότι το Γενή τζαμί πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το χρησιμοποιούσαν σαν στρατιωτική αποθήκη, ενώ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου το κατείχαν οι Γερμανοί και φύλαγαν μέσα σ' αυτό διάφορα έπιπλα. Οι ελληνικές αρχές πέτυχαν να αποδεσμευθεί το κτίριο αυτό, το καθάρισαν και μετέφεραν εκεί τα αρχαιολογικά ευρήματα της πόλης και της γύρω περιοχής. Έγινε βέβαια και επίσημη τελετή για τα εγκαίνια του μουσείου στις 6 Δεκεμβρίου 1942. Ο Ι. Χαρίτος, ως ειδικός επιστήμων, έκρινε ότι το Γενή τζαμί ήταν οίκημα κατάλληλο να στεγάσει το αρχαιολογικό μουσείο της Έδεσσας. Το μουσουλμανικό αυτό τέμενος που ανήκε στην περιουσία των ανταλλάξιμων κτημάτων, κηρύχθηκε διατηρητέο ιστορικό μνημείο. Αλλά ξανακαταλήφθηκε από τους Γερμανούς, που το χρησιμοποίησαν ως αποθήκη ψατισμού. Μετά τη γερμανική κατοχή κινδύνευσε να γίνει σιταποθήκη.

Ταυτίζεται όμως αυτό το οίκημα με εκείνο που ο μουφτής ονόμαζε Κουραχανέ; Οι Έδεσσαίοι ερευνητές θα μπορούσαν, νομίζω, να μας απαντήσουν, επειδή έχουν το ζηλευτό πλεονέκτημα να ερευνούν πιο εύκολα στον τόπο τους.

16. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του περιπτέρουχου κ. Γκότση, η θέση του ευκτήριου αυτού οίκου δεν πρέπει να απείχε από την γνωστή πλατεία Τημενιδών, την αγορά, που ήταν ο τόπος συνάντησης του ελληνικού με το τουρκικό στοιχείο. Εκεί καταλήγουν ακόμη και σήμερα οι τρεις δρόμοι, αυτοί που αναφέρονται και από τη Mary Adelaide Walker στο μεταφρασμένο από τον συνάδελφο πανεπιστημιακό Κώστα Πύρξα έργο της: Δια της Μακεδονίας ως τις αλβανικές λίμνες (Οχοίδας και Μαλίνας), έκδοση "Μακεδονικού Ομίλου", Θεσσαλονίκη 1973, σ. 64-65: "Περάσαμε μέσα απ' τα γραφικώτατα παζάρια που δεν είχαν όμως τίποτε το αξιοπρόσεκτο εκτός από ένα γιγάντιο πλατάνι στο σημείο όπου συναντιούνται τρεις δρόμοι. Το μεγαλόπρεπο αυτό δέντρο, που καθένα απ' τα κλαδιά του ήταν όσο ένα πλατάνι στην Αγγλία, απλωνόταν σ' όλα τα γειτονικά σπείτια. Το χρησιμοποιούσαν σαν κιάφ, δηλ. μέρος για ξεκούραση. Γύρω απ' τη ρίζα του υπήρχε ένας ξύλινος πάγκος, το απέναντι μικρό καφενείο σέρβιρε καφέ και ναργιλέδες για τους χασομέρηδες που κάθονταν στον πλούσιο ίσκιο, ενώ απ' την άλλη μεριά δεν έλειπε ο κελαρυστός ήχος του νερού, τόσο απαραίτητος για τον ανατολίτη όταν καπνίζει και πίνει. Δύο ρυάκια που συναντιόνταν σε κείνο το σημείο σχη-

Ο μεντρεσές Χατζή Μουρτεζά ήταν απέναντι από το Γενή τζαμί ή εκεί ήταν η μουφτεία;

Το Δερνέκ βρισκόταν εκεί όπου η οικία Παναγιώτου, δηλαδή λίγο παραπάνω από το νέο Γυμνάσιο;

Το αρρεναγωγείο (τουρκική σχολή) βρισκόταν εκεί όπου σήμερα το Β' Δημοτικό Σχολείο, δίπλα από το Γενή τζαμί ή στο πάρκο της Μεραρχίας, δίπλα στο ξενοδοχείο ΞΕΝΙΑ;

Το παρθεναγωγείο ήταν δυνατόν να βρισκόταν στην παλιά μητρόπολη, δίπλα από το κτίριο του μητροπολίτη;

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι χρειάζεται επιπλέον επιτόπια έρευνα, που θα πρέπει να πραγματοποιήσουν οι ντόπιοι διανοούμενοι και μόνον αυτοί, αφού εμείς το μόνο που μπορούσαμε να προσφέρουμε στην ιστορία της πόλης είναι το απλό ερέθισμα στο συγκεκριμένο πεδίο, που πρέπει να ερευνηθεί.

Βέβαια οι διεθνείς εξελίξεις από το 1914 και μετά είχαν θλιβερές συνέπειες με ανασταλτικό αντίκτυπο σε πολλές εκδηλώσεις της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής του ελλαδικού χώρου. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος δημιούργησε αναγκαστικά κατοχικές συνθήκες λόγω στρατιωτικών αναγκών της Entente, απ' όπου δεν εξαιρέθηκε η πρωτεύουσα του νομού Πέλλας. Οικήματα και κάτοικοι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, αισθάνθηκαν το πέρασμα του μακροχρόνιου πολέμου και πλήρωσαν και το σχετικά βαρύ τίμημα. Η αποκατάσταση των ζημιών στα μουσουλμανικά οικήματα έγινε. Έγινε όμως και ανταλλαγή πληθυσμών, σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης¹⁷, που απομάκρυνε τους Έδεσσαίους μουσουλμάνους από την πόλη και τα οικήματά τους. Όσα σώζονται, αποτελούν τον ιστορικό συνδετικό κρίκο του παρελθόντος με το παρόν και τη θλιβερή μαρτυρία αδυσώπητου ξεριζώματος λαών. Οι ρομαντικοί θα μπορούσαν να γράφουν ποιήματα γύρω από το δραματικό αυτό θέμα του ξεριζωμού, ενώ οι λαοί θα αναστενάζουν για την κακή τους μοίρα.

Θα ήταν παράλειψη να μην εξέφραξα και εγγράφως τις θερμές μου ευχαριστίες στους φίλους Έδεσσαίους: Γιώργο Κιουτούτσα, Γιάννη Πόζαρη, Νίκο

μάτιζαν ένα μικρό χείμαρρο. Στο βάθος ένα αρτοποιείο με το φούρναρή του που ήταν ξαπλωμένος φαρδιά-πλατιά πάνω στον πάγκο και κοιμόταν του καλού καιρού συμπλήρωσε την εικόνα του πραγματικού τουρκικού κιάφ, του dolce far niente των Ιταλών ή του perfection of idleness, όπως θα έλεγαν οι Αγγλοι". Η παραπάνω περιγραφή της Walker ταυτίζεται εύκολα, επειδή λίγο άλλαξε η ρυμοτομία των παραπάνω οδών. Το σκηνικό που περιγράφει η Walker στα 1860, όταν επισκέφθηκε την τουρκική Έδεσσα, και η μαρτυρία του κ. Γκότση (ότι δηλαδή ένα μεστζίτι βρισκόταν εκεί κοντά στους τρεις δρόμους), μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στον πιθανό εντοπισμό του Χατζή Μουρτεζά εφέντη.

17. Ιωάννου Γιαννουλοπούλου, Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάνης, "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", Αθήνα 1978, τ. ΙΕ', σ. 260-271. (Η συμφωνία ανταλλαγής των πληθυσμών περιέχεται στις σελίδες 266-267).

Σιδηρόπουλο, Τάκη Τζάνη, Θανάση Χατζηπαντωνίου, που βοήθησαν στην επιτόπια ερευνά μου.

Επίσης οφείλω να εκφράσω άπειρες ευχαριστίες στην κυρία Αγγελική Τσο-
λακίδου - Τσαμσακίσογλου, πτυχιούχο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπι-
στημίου της Κωνσταντινουπόλεως, που δέχτηκε, με μεγάλη προθυμία, να μου
μεταφράσει τα άρθρα των Τούρκων συγγραφέων που εμφανίζονται στις παρα-
πομπές.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΣΚΟΥΡΤΗΣ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΡΜΟ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΟΥ 1912

Η απελευθέρωση της Έδεσσας και της περιοχής της τον Οκτώβριο του 1912 από την μακράιωνη οθωμανική υποδούλωση και η ενσωμάτωσή τους στον πολιτικό κορμό του Ελληνικού κράτους (που ιδρύθηκε το 1830) ήταν φυσικό να δημιουργήσει προβλήματα αφομοίωσης στους θεσμούς της ελληνικής διοίκησης και “διαδοχής” των τουρκικών από τις ελληνικές Αρχές, φαινόμενο που παρατηρήθηκε σε όλη τη Μακεδονία, γι’ αυτό οι νεοαπελευθερωμένες περιοχές ονομάστηκαν “Νέαι χώραι”, σε αντίθεση με την “Παλαιά Ελλάδα”.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Έδεσσας, πρώτος πολιτικός διοικητής της περιοχής με τον τίτλο του “Κυβερνητικού Επιτρόπου” διορίστηκε ο διπλωματικός υπάλληλος Αντώνιος Ζώτος, ο οποίος αργότερα προήχθη σε διευθυντή Πολιτικών Υποθέσεων της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (έδρα Θεσσαλονίκη), αλλά πέθανε στις αρχές του 1919¹.

Συγκεκριμένα μετά την απελευθέρωση, με το Νόμο 524 της 24/31-12-1914 “Περί διοικητικής διαιρέσεως και διοικήσεως των Νέων Χωρών” η περιοχή του Νομού Πέλλας οργανώθηκε διοικητικά σε τρεις επαρχίες, που ονομάζονταν Υποδιοικήσεις και υπάγονταν στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, είχαν δε τις έδρες τους στις πόλεις Έδεσσα (Βοδενά), Νότια (η Υποδιοίκηση Νοτίων μετονομάστηκε Υποδιοίκηση Ενωτίων με το ΦΕΚ 525/16-11-1915) και Γενιτσά (στα τούρκικα Yenice=Νέα πόλη). Λίγο αργότερα με Βασιλικά Διατάγματα (ΦΕΚ 106 και 120/19-3-1915) καταργήθηκε η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και ιδρύθηκε ο Νομός Θεσσαλονίκης, στον οποίο υπήχθησαν οι Υποδιοικήσεις Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Έδεσσας, Γενιτσών, Κιλκίς, Χαλκιδικής και Νοτίων. Προϊστάμενος, λοιπόν, στην Υποδιοίκηση Έδεσσας ορίστηκε ήδη από το 1912 ο διπλωμάτης Αντώνιος Ζώτος. Ο Νομός Πέλλας, ως ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια, ιδρύθηκε με το υπ’ αριθ. 1972/29-3/6-4-1917 (ΦΕΚ 64) Διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης (του Βενιζέλου) “περί συστάσεως έκτου Νομού εν Μακεδονία”· ο νέος Νομός περιέλαβε τις υποδιοικήσεις Γενιτσών, Έδεσσας και Ενωτίας, που αποσπάστηκαν από το Νομό Θεσσαλονίκης, και έδρα του Νομού (Μητρόπολις, όπως αναφέρει το Διάταγμα) ορίστηκε η πό-

1. Εφ. Έδεσσα (6/15-3-1919). Κ. Σταλίδης, Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Έδεσσα 1988, σ. 244, 257. Επίσης γενικά, βλ. Χ. Παπαστάθης, “Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό Κράτος”, στο συλλογικό έργο: Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 24-39.